

Erdély és a Magyar Tudományos Akadémia

Amikor a múlt év végén az a megtiszteltetés ért, hogy Főigazgató úr előadás tartására kért fel és nekem címet kellett javasolnom, megvallom, hogy gondolkodás nélkül ajánlottam: Erdély és a Magyar Tudományos Akadémia. Utólagosan, amolyan lépcsőházi morfondírozás során kellett rádöbbenem arra, hogy egy órányi előadás címéül olyan témát választottam, amelynek kifejtésére csak egy terjedelmes tanulmányban lenne ildomos vállalkozni.

Hirtelen támadt könnyelműségemet az mentheti, hogy a múlt évben az akadémiai közgyűlésen tartott előadásomra – Bolyai és az Akadémia – készülve figyeltem fel arra, hogy a nagyszerű erdélyi matematikus és a Magyar Tudományos Akadémia találkozása, vagy éppen nem találkozása mélyen ágyazódik be abba a kapcsolatrendszerbe, amelynek magvait a magyarigeni tudós prédikátor Bod Péter hintette el, kicsíráztatására a marosvásárhelyi táblai ülnök Aranka György, és utána a hosszú ideig Erdélyben nevelősködő és *Erdélyi Museum* címmel az első erdélyi magyar folyóiratot szerkesztő Döbrentei Gábor vállalkozott. A tiszavirág életű kezdeményezések után, napjainkig gyümölcsöt hozó termő fát 1825. november 3-án a pozsonyi országgyűlésen ültették el, mégpedig éles vita közepette, Széchenyi István felajánlásának köszönhetően.

Két nap múlva (november 5-én) az éppen Pozsonyban tartózkodó erdélyi naplóíró, Gyulay Lajos gyorsan papírra veti a következő sorokat: „A tegnapelőtti circularis (azaz kerület) ülésben a magyar Nyelvmívelő Társaságról volt szó. Nagy Pali (azaz Felsőbüki Nagy Pál) egy egész lajstromot számlált elé a magyar mágnásokból, kik minden egyéb haszontalanságra, csak nemzetök javára nem adnak semmit. Erre felkölt Széchenyi István, hogy megbizonyítsa, hogy vagyunk olyanok is, kik hazájokért mindent készek elkövetni, ajánlotta egy egész esztendei jövedelmét...Károlyi György mindjárt utána esztendei fél jövedelmét, és minden esztendőben 1000 forint convencionális pénzt, Andrási György 25.000 forintot ezüstben és Vay Ábrahám 50.000 forintot ezüstben. Éljenek a jó hazafiak, ifjodom és büszke vagyok nemzetemre.”

A naplóíró – kit a továbbiakban még többször idézek – lelkes szavai után már prózai nyelven szólva szögezzük le, hogy nem állami akadémia, hanem magán felajánlásból *nemzeti tudóstársaság* jött létre.

Hogy ezt a *nemzeti jellegű* intézményt alapításától napjainkig az erdélyi magyarok sajátjuknak tekintették, annak irdatlan tömegű bizonyítéka van. Ennek bizonyosságára

rendelkezésünkre áll egy háromkötetes remekmű. Itt van, felmutatom és megnevezem a szerzőket: Markó László, Burucs Kornélia, Balogh Margit, Hay Diana.

Láthatják, hogy a kötetek tele vannak ragasztva sárga jelző cédulákkal. Egy-egy cédula arra figyelmeztet, hogy a jelzett lapon olyan tudós betűvetőről van szó, akinek valamilyen köze volt Erdélyhez.

Tisztázni kívánom, hogy az én fogalom-használatomban Erdély, a *történelmi Erdély* a klasszikus értelemben vett Partiummal, azaz a vármegyék: Alsófehér, Belsőszolnok, Doboka, Felsőfehér, Kolozs, Hunyad, Küküllő, Torda (erdélyiek), Középszolnok, Kraszna és Zaránd (pártiumiak) és a székely székek, valamint a szász székek. Tehát nem vontam be vizsgálódási körömbe a Trianon előtt Magyarországhoz tartozó vármegyéket (ezek: Arad, Bihar, Krassó, Máramaros, Szatmár, Temes).

És hogy a magyar tudósok nagy nemzeti családjából kiket tartok erdélyieknek, azt nem születésük vagy esetleg örök pihenésük helye határozta meg, hanem az, hogy életüket, művüket mi kötötte Erdélyhez.

Két példával világítva meg eljárásomat:

Koch Antal geológust erdélyinek tekintem, noha 1848-ban Zomboron (Bács-Bodrog vármegyében) született és 1927-ben Budapesten halt meg; Pesten, Bécsben és Bonnban tanult. De 1872-től 1895-ig a kolozsvári tudományegyetemen tanított ásványtant és földtant, közben a természettudományi kar dékánja, 1891-92-ben az egyetem rector magnificusa; egyik legszorgalmasabb gyűjtője és rendszerezője volt a Múzeum-Egyesület közzétani gyűjteményének. Még sokatmondóbbak tudományos dolgozatainak a címei, példák: *Erdély ősemlős maradványai és az őseberre vonatkozó leletei.* Kolozsvár 1876; *Ásvány- és közzétani közlemények Erdélyből.* Budapest 1878; *Erdély ásványainak kritikai átnézete.* Kolozsvár, 1885; *A brassói hegység földtani szerkezetéről és talajvíz-viszonyairól.* Budapest 1887; *Az Erdélyrészi medence harmadkori (tertiaer) képződményei I-II.* Budapest 1894-1900. Mint kolozsvári professzor lett akadémikus (l.t. 1875, r.t. 1894).

A második példám egy elmeorvosról szól. Miskolczi Dezső 1894-ben ugyancsak Bács-Bodrog vármegyében, de az előbbitől északabbra, Baján született, és 1978-ban Budapesten hunyt el. Ő is már akadémiai tagként jött Erdélybe (l.t. 1939, r.t. 1946). -- Ha a szervezést 1872-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Trefort Ágoston irányította, az újraszervezést 1940-ben már maga a miniszterelnök, Teleki Pál tartotta különleges feladatának, és gondoskodott arról, hogy akadémiai tagokként megméretett tudós férfiakat nevezzenek ki kolozsvári egyetemi tanárnak. Háborús szolgálat után az akkor még Pázmány Péterről elnevezett pesti tudományegyetemen szerzett orvosi diplomát, aztán Rockefeller-

ösztöndíjjal a Nobel-díjas Rámon y Cajal madridi neurobiológiai intézetben mélyedt el az ideg-élettanban Miskolczy Dezső, s lett fiatalon egyetemi rendkívüli tanár a szegedi egyetem Ideg- és Elmegyógyászati Klinikáján. 1940 és 1945 között Kolozsvárott, 1945-től 1969-ig Marosvásárhelyen vizsgázott kitűnőre erdélyiségből. Még visszatérek rendkívüli személyiségére, napjainkig kisugárzó helytállására.

Most pedig visszaugrom a kezdeti időkre.

A közállapotokra figyelő erdélyi betűvetők már csak azért is érdeklődéssel kísérték az Akadémia munkába állása körüli folyamatokat, mivel ismerték, sőt kedvelték az 1830 novemberében, illetőleg az 1831 februárjában megválasztott első elnököt (ahogy akkor nevezték: előlülőt), Teleki Józsefet (1790-1855), és a főtitkárt (régi nevén titoknokot), Döbrentei Gábort (1785-1851).

Az erdélyi főrangú családból származó Teleki József Pest vármegyei birtokosként, de a kolozsvári református kollégiumban is folytatott tanulmányok után, megyei és helytartótanácsi szolgálatot vállalva, előbb nyelvtudományi, majd a Hunyadiak korát feltáró tanulmányokkal tette nevét közismertté. A alapító Széchenyi István csak az alelnöki (másodelőlülő) tisztséget vállalta. Egyetértve alapító társaival – Vay Ábrahámmal, Andrássy Györggyel és Károlyi Györggyel – Teleki Józsefben találták meg azt a főrangú magyart, aki tudományos teljesítménnyel, művekkel bizonyította jelenlétét a magyar szellemi életben. Az Akadémia első elnökéről szóló erdélyi vélekedést bizonyítják azok a naplóbéli sorok, melyeket Erdély főkormányzójának való megválasztásakor a naplóírásban fáradhatatlan Gyulay Lajos – aki 140 kötetes naplószorozatot hagyott ránk – 1842. március 29-én vetett papírra:

„Új gubernátorunkat ma estére várjuk– Teleki Józsefet – kinél jobbra választás és kinevezés nem eshetett. Adja Isten, teljesüljön, mit hazafiakul tőle várunk. Igazság pontos kiszolgáltatása, nemzeti haladás, unió azon eszmék, melyeket személyével egybekötünk, melyeket nála nélkül majd kivihetetlennek vélünk.”

A naplóíró Gyulay Lajosnak több mint egy évtizedig volt a családi nevelője az a Döbrentei Gábor, akit 1831-ben akadémiai titoknokká választottak, és akiről neveltje 1846. július 22-én Marosnémetiben ezeket írja:

„...Döbrentei Gábor, egykori nevelőm van nálam...Kazinczi és Döbrentei epochalis emberei a magyar irodalomnak...Az Erdélyi Museum, melynek kiadója volt, és a Régi Magyar Nyelvmélekek, melyeknek mostani kiadója Döbrentei, állandó emlékét fenn fogják tartani! Hogy a Magyar Tudós Társaság felállott, kinek lehet inkább köszönni, mint Döbrenteinek? Mert ő buzdította és sarkallta Szécsenyit leginkább annak megindításában.

Bajos volna elszámolni minden érdemeit, melyeket egyébiránt minden jó gondolkozású magyar méltányolni tud.”

Persze a történelmi érdemek rangsorolásában nem ritkák a túlzások. Az utókor, amikor a maga helyén rangsorolja Széchenyi és Döbrentei érdemeit, még az én nemzedékem is fültanúja lehetett az akadémia alapítását lefitymáló szóbeszédnek. Amikor az 1945 utáni években Kolozsvárra is eljutott a híre a Magyar Tudományos Akadémia megszüntetése veszélyének, egy váradi ügyvédből lett újsütetű professzor így vigasztalta a hír hallatán elképedő kolozsváriakat: „Mit kell olyan nagy dolgot csinálni az Akadémiából! Mert mi történt 1825-ben Pozsonyban? Semmi több, minthogy egy 34 éves, kvietált huszárszázados beleszeretett egy híresen szép, többgyermekes asszonyba, imponálni akart neki, és ezért felajánlotta egy évi jövedelmét a felállítandó Akadémia fenntartására. De egy összegben ezt sem fizette ki, jóllehet azt mondta, hogy jó barátai vannak, akiknél egy évig elélhet, anélkül, hogy a magáéhoz nyúljon.” A jó öreg jogász tudománytörténeti falmellékiségét maga Széchenyi István cáfolta meg 1858. november 6-án, tehát a németesítő abszolútizmus idején, amikor arra a kísérletre, hogy német nyelvet erőszakoljanak az Akadémiára, kijelenti, hogy ő és örökösei „a haza oltárára tett áldozatuk kamatját” fizetni nem fogják, „a megmérgezett magyar Akadémiától elvonván, valami más hazai célra” fordítják.

De ha már szóba került a múlt idézésének az az anekdotikus változata, amelyik Széchenyi életében és életművében a nők hangsúlyos szerepét emlegeti, emlékeztessünk csak a *Hitel* című mű híres ajánlására.

„Honunk szebblelkű asszonyinak. Fogadjátok, hazám érdemes leányai! Tiszteletem s szeretetem jeléül ezen kis munkám ajánlását.”

És a már idézett erdélyi naplóíró, a nőket ugyancsak kedvelő Gyulay Lajost ismételtlen megszólaltatom: Kolozsvárt írja 1836. február 22-én.

„Széchenyi István megházasodott, elvette a szép, de már nem ifjú özvegy Zichynét, Seilern Crescentiát, kit sok évek óta szeretett. Az asszonynak magának hét, és mostohagyermek is hét, mindössze tehát 14 gyermeke van, annyinak lehet tehát Széchenyi is a mostohaapja. Bár maga is fabrikálna egy magához hasonló fiút, és akkor mindent megtett, amit ember tehet hazája boldogítására. Ezen okból pártolom hazafiságát, melyet sokan hibáztattak, azt mondván, hogy már ezen túl nem fog a haza oltárára annyi cselekedeteket tehetni, mint eddig tett ő, s ha egy magához hasonló fia lesz, úgy mindent megtett.”

Időlegesen elfordulok a nőktől, és férfiakra, erdélyi férfiakra beszélek. Azért mondom, hogy „időlegesen”, mert előadásomban még egyszer szóba hozom a nőket.

Vörösmarty Mihály (akit 1830. november 17-én Kisfaludy Károly után másodikként választottak rendes tagnak), 1833. november 15-én tagul ajánlja Szász Károlyt, a Bethlen Gábor alapította nagyenyedi Református Kollégium jogász professzorát, „különösebben azért is, mert Erdélyből kevés társunk van”. Vörösmarty ajánlásához csatlakozik Kállay Ferenc rendes tag is, mert Szász Károlyt „ismeri személyesen is, hogy sok ismerettel bíró, érdemes törvénytáncító Nagyenyeden, hol már az odavaló könyvtárra nézve is szüksége van a Társaságnak egy levelező tagra.”

Mind Vörösmarty, mind Kállay ajánlásában van egy-egy mozzanat, melyeknél pár pillanatig érdemes megállnunk.

Vörösmarty vélekedése: kevés tag van Erdélyből. Valóban, az 1830-ban igazgató taggá, majd egy év múlva tiszteleti taggá választott Wesselényi Miklós mellett a filozófus Köteles Sámuel (r.t. 1830), a történész Kemény József (l.t. 1831) és a jogász, történész, néprajzos Kállay Ferenc (l.tag 1832 március, r.tag 1832 szeptember) tartható erdélyiek. Vörösmarty figyelmeztetése jótékonynak bizonyult, mert a következő években, évtizedekben tetemesen megszorodik az erdélyiek száma.

Kállay idézett tagajánlásából a *könyvtárra*, mint tudóst formáló intézményre, mint szellemi műhelyre való hivatkozást tartom ma itt kiemelendőnek. Akik ma itt együtt vagyunk, azt hiszem, szinte kivétel nélkül sokféleképpen, olykor életre szólóan kapcsolódunk a szellemi élet felszentelt hajlékához, a könyvtárhoz.

Számolgatni kezdtem, a már említett háromkötetes kiadványba beragasztott sárga céduláimat, s csak 1848-ig folytatva a számvetést, megállapítottam, hogy a nagyenyedi Bethlen kollégiumban s annak 1848-ban feldúlt, majd Mikó Imre révén újra felállított könyvtárában az Akadémia következő tagjai szerelkeztek fel műveltségük alap-eszköztárával: a matematikus Bolyai Farkas (1831), a hadmérnök Baritz György (1832), aki Bolyai János előtt három évvel végezte a bécsi hadmérnöki akadémiát, a filozófus Köteles Sámuel (1830), a jogász Szász Károly (1833), aki valóságos akadémikus dinasztiát alapít, annyira, hogy ükunokája, Szász Domokos matematikus személyében ma is van Szász nevű akadémikusunk, de folytathatom a neveket olyan kiválóságokkal, mint Körösi Csoma Sándor (1833), a festőművész Barabás Miklós (1836), a két jeles egyházi író Hegedűs Sámuel (1832) és Herepei Károly (1838). Mondom, ezek a férfiak mind 1848 előtt lettek akadémiai választott tagok. S hányan lesznek még egészen Áprily Lajosig enyediék, akik megtiszteltetésnek vették akadémiai megválasztásukat.

Műhelyeknek nevezem a tudás, alkotás jeleseit útra bocsátó, a gyönyörű könyvtárral rendelkező erdélyi tanintézeteket. Most közülük még egyet említenék, a kolozsvári

unitáriusok kollégiumát, s ez esetben is csak a XIX. század első felében megválasztott akadémiai tagokat nevezem meg.

Az Észak-Amerikát járt, a modern polgári demokráciát felfedező Bölöni Farkas Sándort (1842), a polihisztor Brassai Sámuel (1837), akiről azt állították, hogy fehér szakállal minden szálát egy-egy tudomány öszítette meg. A népköltészetet gyűjtő Kriza János (1841) *Vadrózsák* című gyűjteményét ma is szívesen megvásárolja az olvasó, már ha megtalálja a könyvkereskedésben. Nagyajtai Kovács István is a kolozsvári unitárius kollégium neveltje volt és lett történetíróvá.

Iskolából, de nem erdélyiből, hanem a felső-magyarországi selmecbányai Bányászati Akadémiából nőtt ki az erdélyi kincstár székhelyén, Nagyszebenben az a tudós műszaki értelmiségi gárda, amely korszerűsítette az erdélyi bányaművelést és *Bányászati műszótár* összeállítására adta a fejét. A Selmecbányán bányamérnökségre és erdészetre készülő erdélyi diákok már az 1820-as években önképzőkörbe tömörültek. Magyar szépirodalmi és műszaki tárgyú könyvek olvasására és együttes megbeszélésére vállalkoztak. Közülük akik Nagyszebenbe, illetőleg erdélyi kamarai hivatalokba készültek, együttesen vállalkoztak magyar nyelvű munkára. Szótárszerkesztményük kézírata fennmaradt az EME kéziratgyűjteményében. Ezt 1991-ben *Debreczeni Márton szótárszerkesztményei* c. írásomban ismertettem. A nagyszebeni bányamérnökök munkájáról 1845. január elején az ugyanazon évben akadémiai levelező taggá választott Szentkirályi Zsigmond Teleki József társasági elnöknek írt levelében beszámol:

„Miután itt néhány rokonelvűekkel hivatali munkálkodásaink körében a magyar nyelvet némileg már alkalmazásba hoztuk...alkalmas teljességű bányászati műszógyűjteményt is szolgáltatunk, igen természetesen feléledt mindnyájunkban azon kívánság, hogy édes honi nyelvünk alkalmazása magok az ipar-vállalkozók közt is, a hivatal zárt falain kívül bővebb alkalmazást nyerjen. Ezen kívánságnak hódolva, de a nyelv mellett magát ezen honi bányászati iparügyet is előmozdítandó, eltökéltem magamban évenként bányászati Almanachot adni ki magyar nyelven.” Szentkirályi rendre el is küldi nyomtatott műveit az Akadémiai Könyvtárnak.

A bányászokhoz hasonlóan a mezőgazdasági szakirodalom is akadémiai rangra emelkedik néhány betűvető szakembernek a jóvoltából. Hátterük azok az üzemszerű, kapitalista típusú mintagazdaságok, melyet Zsibón Wesselényi Miklós, Gernyeszegen Teleki Domokos működtetett. Utóbbi 1836-ban akadémiai levelező tag, és az Erdélyi Gazdasági Egyesület buzgó szervezője.

Az 1849-es összeomlást követő, megtorlásokkal járó önkényuralmi években a művelődési életben két egymással ellentétes irányú jelenséget figyelhetünk meg.

Egyik a kiürülés folyamata. Olyan akadémiai tagságot kiérdemlő férfiak távoznak Erdélyből, mint Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, a történetíró Szilágyiak: az apa, Ferenc, a fiú, Sándor, az írónak és tudósnak egyaránt kiválónak bizonyuló Gyulai Pál, a történész Salamon Ferenc, a török hódoltság kutatója.

A másik oldalon az Erdélyben maradókat sorolhatjuk fel, akik lassan, az 1848-as forradalomban nem kompromittált Mikó Imre körül gyülekeznek, s 1859-ben megalapítják az Erdélyi Múzeum-Egyesületet. Mikó Imrét 1858-ban választja tiszteleti tagjává az Akadémia, vele egy időben lett akadémiai tag a természetkutató és közgazdász Berde Áron, aki majd 1872-ben a Kolozsvárt alapított, Ferenc József nevét viselő tudományegyetemnek lesz az első rektora. A Múzeum-Egyesület alapítása körül forgolódo erdélyiek szinte valamennyien tagjai voltak az Akadémiának. Sőt, megtelepedtek Kolozsváron olyan távolról jött akadémiai tagok, akik a Múzeum-Egyesületnek lesznek jeles vezető férfijai. A Köröstarcsán született, Fiumében tanult Szabó Károly, a régi magyar könyvek nagynevű bibliográfusa 1859-től az EME könyvtárosa. Az Óbudán született és a bécsi egyetemen tanult Finály Henrik, a mindmáig legjobbnak tartott latin-magyar szótár szerkesztője nevelőnek jött Erdélybe, és kolozsvári római katolikus lyceumi tanárként ő lesz 1859-ben az EME első titkára.

S ha már szó került az EMÉ-re, most tartom ideillőnek, hogy az Akadémia és az Egyesület kezdetektől napjainkig tartó termékeny kapcsolatáról megemlékezzem. A 150 éves múltra visszatekintő ünnepek alkalmával elhangzott előadások, nyomtatásban megjelent könyvek bőven ismertették ezt az áldásos együttműködést, amelynek szimbolikus kifejeződése volt, hogy a két elnök, Eötvös József és Mikó Imre egyaránt magyar akadémiai tag volt, és 1867-ben mindketten a Deák Ferenc politikáját magáénak valló Andrássy Gyula kormányának voltak a miniszterei. Semmit nem ismételve a budapesti és kolozsvári megemlékezésen elhangzottakból, itt most csupán azt a felhívást mutatom be, melyet az akadémiai főtitkár 1856-ban, tehát az EME alakulása előtt három évvel intézett az Akadémia tagjaihoz.

„Magyar Tudós Társaság

Körlevél a Magyar Akadémia Tagjaihoz

Erdély a magyar kormány engedélyével végre *magyar tudományos egyesületet* nyer. Az ügy élén nagyméltóságú Gróf Mikó Imre Úr Ő Excellentiája áll.

Az egyesület, melynek neve: *Erdélyi Múzeum-Egylet*, feladása Erdélynek irodalmi, historiai, archaeologiai és természettudományi gyűjteményét gazdagítani, és *Erdélyt historiai, statistikai, természetrajzi tekintetben megismertetni*, s ekép mind Erdélyre nézve a szellemi mozgalomnak középpontot adni, mind Magyarország intézeteinek és magán tudósainak Erdélyre vonatkozó mindennemű adatokkal szolgálni.

Az ügy tehát az összes magyar nemzet köz ügye.

Az akadémia tehát tegnapi ülésében elhatározta tagjait a tettleges részvételre felkérni.

Alapító tag egyszermindenkor 100 ftot ír alá.

Részvényes tag évi 5 ftot tíz évre. A részvényes halála után a kötelezettség az övéire nézve megszűnik.

Vegyünk részt, hazánkfitai! Csekély áldozattal! Jutalmunk a magyar faj szellemi feltámadása leszen a távol kis hazában.

Pest, nov. 25. 1856

Akadémiai meghagyásából

Toldy Ferencz

titoknok”

Ennek a titoknoki felhívásnak szinte mindegyik mondatához kívánkozna egy lapalji jegyzet, mely fellebbtené a fátylat a tudománypolitika mögöttes területeiről. A lezajlott vitákról, például a humán és a reál viszonyáról, a nyelv primátusának megtartásáról vagy elvetéséről. Annak tisztázása, hogy Erdélyben nem egy második akadémia van születőben, hanem olyan regionális műhely, amelynek szerepkörét Pesten és Budán az Akadémia mellett a Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és az 1756-os alapítására emlékező Magyar Országos Levéltár tölt be.

Az Akadémia és az Erdélyi Múzeum-Egysület közötti különbséget elméleti szintre emelve Eötvös József a *központosítás* és a *műhely* fogalmát tisztázza. A különben *centralistának* nevezett Eötvös a tudományban csupán a korlátozott központosítást helyeselte. Éppen az EME megalakulása ünnepén, 1859. november 23-án jelentette ki, hogy az a központosítás, „melyet a tudomány kíván, lényegesen különbözik attól, mely után a hatalom törekszik. Ez azon van, hogy minden mozgalom egy pontból induljon ki, s hogy messze körben ne legyen semmi hely, hová sugárai nem hatnak. A központosítás, mely a tudományok haladására szükséges, abban áll, hogy minden mozgalom, mely különböző helyen és irányban

támad, hogy a világosságnak minden sugárai egy messze kör bármely részéről induljanak ki, egy központban egyesüljenek.” Eötvös megrovólag szól arról, „ki azt képzei, hogy a világosság egy központból az egész országra elterjedhet, vagy hogy egy helyről kormányozható: az a szellemi élet természetét nem fogja fel.”

Eötvös klasszikus liberális meggyőződése és művelődéspolitikai gyakorlata a központosításnak csak annyiban adott teret, hogy egyesítse és egybefogja a vidékenként létrejövő alkotóműhelyeket.

Ilyennek találta az Erdélyi Múzeum-Egyesületet.

Akkor, amikor élénk versenyre keltek a magyar városok, hogy Pest után hol épüljön Magyarország második tudományegyeteme, azért győzött Kolozsvár, mert itt olyan tudományos intézményrendszert és olyan személyi állományt tudott az egyetemalapítás rendelkezésére bocsátani, milyennel egyetlen más város sem bírt. Ráadásul Mikó Imre akkora kertet adományozott az EMÉ-nek, hogy arra az egyetem majd felépíthette hatalmas klinikai telepét, és még maradt hely az első fűvészkertnek is.

A múzeumi gyűjtemények és a tudományegyetemi intézet együtt hozzák létre azokat a műhelyeket, melyeknek élén a Magyar Tudományos Akadémia egyik-másik jeles tagját találjuk.

A kolozsvári egyetem valóságos bemelegítő pályája lesz olyan világhírűvé váló tudósoknak, mint a matematikus Riesz Frigyes (1911-1919 között tanít Kolozsváron), a nyelvész Gombocz Zoltán (1914-1919 között), akit az urál-altáji összehasonlító nyelvészet professzoraként tiszteltek kolozsvári tanítványai (I. tag 1905-ben).

Nyomában ott van és Kolozsváron marad az a Csúry Bálint, akit a kolozsvári Ref. Kollégium tanáraként választ levelező tagjává az MTA és innen hívják professzornak Debrecenbe. Tanár-őre annak a kollégiumi könyvtárnak, ahol megszervezi a magyar nyelvjáráskutatásnak azon műhelyét, ahonnan elindul a tudósi életpályára az a Szabó T. Attila, akinek köszönhetően a XIII. kötetig eljutott Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár korszimbólummá vált. Hogy csak a filológiánál maradjunk, holtukig erdélyieknek vallották magukat olyan Kolozsvárott tanult akadémiai tagok, mint az egy időben főtitkári tisztséget is viselt Köpeczi Béla és a tegnap eltemetett nyelvész professzor, Benkő Loránd.

A nagy történelmi okmánytárak kezdeményezőinek és szerzőinek bölcsője hol Erdélyben ringott, hol nyugatabbi tájak felől vezérelte a sors őket mifelénk. A Székely Oklevéltár elindítója és folytatója: Szabó Károly, illetve Szádeczky Kardos Lajos nem Erdélyben születtek, de életművükkel erdélyiekké váltak. A VIII. kötet létrehozója, Barabás Samu már a háromszéki Papolcon született és az első világháború után ott élt mint az MTA

tagja és oda is temették el. A Székely Oklevéltár új sorozata közrebocsátóit, Pataki Józsefet és Demény Lajost már a rendszerváltozás tűzkeresztségén átesett MTA választotta külső tagjává.

Kolozsvárott híres botanikai műhely is született. Három akadémiai tagnak a nevét említem, akiket műhelyteremtőként tisztelhetünk. Kanitz Ágoston 1880-ban lett akadémiai levelező tag. Kolozsvári egyetemi tanár a növénytan tanszéken 1872-től. Ő kezdi meg a múzeumi növénygyűjtemény összehordását és a botanikus kert építését. Soó Rezső 1940–44 között a növényrendszertan és növényföldrajz tanára a kolozsvári egyetemen és az EME növénytárának, a botanikus kertnek az igazgatója. A Székelyföld flórája c. munkáját 1943-ban egyedül, a Kolozsvár és környékének flóráját Nyárády E. Gyulával 1941-1944-ben együtt adja ki. Csűrös Istvánt, az erdélyi növényvilág kutatásáért választják 1995-ben az MTA külső tagjává.

A Kádár-rendszer delezője idején jutott fülünkbe a hír, hogy egy Párizsban járt magyar ideológiai főember újságírói kérdésre, miért van Magyarországon egypártrendszer, azt felelte: azért, mert a Magyarországnak nincsenek demokratikus hagyományai. Erre a cáfolat – könyvek formájában – Erdélyből érkezett, s ezek szerzői az általam Bükki Akadémiának nevezett vasárnapi kirándulók közül kerültek ki, akik a kis közösségek (falvak, egyházközségek, iskolák) öntevékeny szerveződését vizsgálva a Kritérium Könyvkiadónak köszönhetően a magyar demokrácia múltja létezésének írásos bizonyítékait adták az olvasók kezébe.

Akadémiai tagságra jutott szerzőket és beszédes könyvcímeket említek: Jakó Zsigmond – Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662-1848 (Kolozsvár 1974.). Imreh Istvánnak három könyvcíme: Székely falutörvények (Kolozsvár 1947), A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából (Bukarest 1973), A törvényhozó székely falu (Bukarest 1983).

De nézzünk szét a reáliák világában is. A Pesten született ifj. Apáthy István mármint akadémiai levelező tag került a kolozsvári egyetemen az állattan és összehasonlító bonctan tanszékre, és az egyetemi – múzeum-egyesületi védőszárnyak alatt olyan nemzetközi hírű állattani intézetet szervezett, amelynek eredményeit a szakma mai napig idézi és használja. Közéleti szerepvállalását a 20. századdal foglalkozó történetírás is értékeli.

Az erdélyi jogászok élmezéjében találkozunk a marosvásárhelyi református kollégiumi tanárral, Dósa Elekkel, aki nemcsak hogy 1861-ben levelező, 1865-ben pedig rendes akadémiai tag, hanem ebben az évben neki ítelték az MTA nagyjutalmát, mégpedig az *Erdélyhoni jogtudomány* című háromkötetes nagy jogtörténeti munkáját érdemesítették jutalmazásra.

Korábban nagyjutalmat Erdélyből ketten kaptak: 1834-ben Bölöni Farkas Sándor, azért, mert Hatvany Lajossal szólva: Észak-Amerikát járva felfedezte demokráciát; másodszer pedig 1837-ben Jósika Miklós: *Az utolsó Bátor* c. regénye érdemelte ki a nagydíjat.

Dósa Elek után még négy erdélyit jutalmazott e módon az MTA. 1879-85-ben Halász Ignác, a kolozsvári egyetemen a magyar és a finnugor összehasonlító nyelvészet professzora; őt az MTA küldte Svédországba és Norvégiába, hogy tanulmányozza a lappok nyelvét és népköltészetét. *Svéd-lapp nyelv* 1-6 (Budapest 1885) c. művét és az ugor-szamojéd nyelvrokonságról írt dolgozatait jutalmazták.

1881-87-ben Salamon Ferenc *Magyarország a török hódoltság korában* c. művét jutalmazták. A hódoltság korát, mint tudományos kutatási témát ő fedezte fel.

1905-11-ben a filozófus Böhöm Károly az *Ember és világa* c. munkája kapta a nagydíjat. Az utolsó erdélyi alkotó, akit az MTA nagydíjjal tüntetett ki, költő volt. Kolozsvárott született, és a Házsongárdi temetőben nyugszik, neve: Reményik Sándor; aki arra jár, most a friss hóban a lányomokra tekintve láthatja, hogy sírja zarándokhely.

Már-már félek, hogy a sok névvel műfajt tévesztek, s előadásomat enciklopédiává próbálom rangosítani. Nem teszem! Az enciklopédia kéz van, itt a három kötet. Forgatását ajánlom mindenkinek a szíves figyelmébe.

Viszont a nőkről szólva ígértem, hogy ebben a kérdésben még lesz mondanivalóm.

1959 rettenetes napjai között is máig égő fájdalmat okozott az a hivatalosnak tekinthető bejelentés, hogy a Lenin idézetekre hivatkozó román pártvezetés megszüntette az 1945-ben Bolyai névre keresztelt, évszázados múltú kolozsvári magyar tudományegyetemet. Még a párthűségükben megcsökött öreg bolsevista veteránok is méltatlankodtak. Az ördögi cinizmus és az angyali szentimentalizmus között egy életen át vergődő, híresen keményvonalas Bányai László – tudós is, költő is szeretett volna lenni, de nem lett belőle egyéb, mint pártkatona – emígyen vigasztalta baráti társaságban lamentáló internacionalista társait: „Soha nem lett volna Bolyai Egyetem, ha 1944 kora őszen családi gondjaiban megkeseredett három féfi csomagol és itthagya Erdélyt.”

Utánanézttem, hogy ennek az egyik fültanútól hallott vélekedésnek mennyiben volt indítéka a szószátyár cinizmus, vagy mégiscsak hitelesíthető tény állt mögötte.

A három tudós valóban asszony okozta családi gondokkal küzdött.

A három magyar akadémiai tag: a nemzetközi jogász Buza László, a prorektor; a belgyógyász Haynal Imre, az orvostudományi kar dékánja és Miskolczy Dezső, a rektor. Ők alkatilag teljesen elütöttek egymástól, de műveltségben és politikai-világnézeti felfogásban

teljesen megegyeztek. Mindhárman családi gondokkal küszködtek; ennyiben igaza volt Bányai Lászlónak.

Buza László fia 1944 tavaszán öngyilkos let, felesége, a fiú édesanyja másnap követte fiát az önkéntes halálba. Haynal Imre évek óta külön életet élt feleségétől, aki 1940-ben nem költözött férjével Kolozsvárra, hanem fiával együtt Budapesten maradt. A professzor, noha gyöngéd szálak fűzték egy diplomata híresen szép, gyermektelen feleségéhez, hívő katolikus lévén nem gondolt házassága felbontására. Vagy ha gondolt rá, nem vállalta; magában őrlődött. Miskolczy Dezső felesége pedig még a szegedi években szerelmes lett a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albertbe és férjhez is ment hozzá, és magával vitte az első házasságból született gyermekeket.

A három magánosan élő professzornak nem volt félténivaló családtagja Erdélyben. Amikor Kolozsvár kegyetlen angol-szász bombázása (1944. június 2.) után minden családapa igyekezett vidékre menekíteni feleségét, gyermekeit, ők közügyi feladataikba temetkezve igyekeztek feledni egyéni gondjaikat. Az 1944. március 19-i német bevonulás után már sárga csillagot viselő zsidó új doktorokkal fog kezett a kolozsvári egyetem rektora, oldalán a dékánokkal. A deportálások elkezdése után Haynal Imre klinikája a legbiztosabb menedék a bujkálóknak.

A németeket mindenben kiszolgáló Sztójay-kormány menesztése után, Lakatos Géza miniszterelnök Bethlen Bélát nevezi ki „a keleti hadműveleti terület polgári kormánybiztosának”. Vele együttműködve az egyetemi tanács szeptember 15-én határozatot hoz arról, hogy „tekintettel a kolozsvári magyarság minden társadalmi osztályhoz és vallásfelekezethez tartozó képviselőinek kérésére is helyén marad és osztozik az erdélyi magyarság sorsában.”

A három professzor vezető-irányító szerepe a kolozsvári egyetemen akkor ér véget, amikor – békeszerződésre készülve – a román király alapító okirata nyomán a román nemzetnevelésügyi miniszter ideiglenes bizottságot nevezett ki az egyetem ügyei intézésére.

Sok mindenre rávilágít, hogy a rektori teendők ellátásával megbízott kommunista Csögör Lajos – akit majd 1949. november 3-án kommunista poroszlók kísérek börtönbe és tartanak rács mögött hosszú ideig – 1945-ben nem egyetemalapításról, hanem folytonosságról beszél, arról, hogy a kolozsvári magyar tudományegyetemet fegyverropogás között is bátor és tudós jellemek fenntartották.

Csögör beköszönő beszédét ezzel a két mondattal fejezte be 1945. június 30-án: „Éljenek a kolozsvári magyar tudományegyetem kitartásban hűséges professzorai! Éljen a kolozsvári magyar tudományegyetem!”

Mondandómat Széchenyi István szavaival – nagyon is időszerű szavaival – kívánom befejezni. Ő a gyakorlati közéleti munkát, a politikát nem tudta és nem akarta elválasztani a szép formába öntött gondolattól. A *Kelet népe* c. könyvében így summázta ide vonatkozó vélekedését: „Éljen bennünk a számító bankár, de azért a költő se aludjék el!”

Ennyi.